

АГРАРНЕ ПИТАННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ НАРАДИ В. ГУРКО (1906 р.)

Розглянуто зміст напрацювань Народи за головуванням В. Гурка в аграрному законодавстві. Досліджено розуміння Народою сутності аграрного питання в Російській імперії початку ХХ ст. та шляхів його вирішення.

Ключові слова: Народа В. Гурко, аграрне питання, аграрне законодавство, общинне землеволодіння, селяни-вихідці.

Рассмотрено содержание наработок Совещания под председательством В. Гурко в аграрном законодательстве. Исследовано понимание Совещанием сущности аграрного вопроса в Российской империи начала ХХ века и путей его решения.

Ключевые слова: Совещание В. Гурко, аграрный вопрос, аграрное законодательство, общинное землевладение, крестьяне-выходцы.

The content of developments meeting under the chairmanship of V. Gurko in agricultural law. Researched understanding of the essence of her agrarian question in Empire early twentieth century. and how to resolve it.

Keywords: Meeting V. Gurko, the agrarian question, agrarian legislation, communal land tenure, peasant immigrants.

Загострення соціально-економічних та суспільно-політичних протиріч у середині державної моделі Російської імперії на початку ХХ ст., невдала для країни російсько-японська війна, політизація та радикалізація свідомості широких верств населення тощо зумовили широкомасштабні потрясіння 1905-1907 рр. Характерною рисою революції була масова участь у ній селян. Причиною селянського невдоволення були традиційні проблеми сільського господарства: селянське малоземелля, низька урожайність, недоїдання селян. Розвиток країни безпосередньо залежав від кардинальних зрушень в аграрному секторі, саме тому на початку ХХ ст. в Російській імперії аграрне питання перебувало у фокусі постійної уваги урядових кіл. Про це говорить і створення урядом різних надзвичайних комісій і нарад. На них, зазвичай, покладалося завдання з перегляду попереднього законодавства про селян відповідно до соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку країни. Однією з таких стала Народа за головування В. Гурка.

Вище означена проблема не знайшла належного висвітлення в історіографії. Окремі питання запропонованої автором теми висвітлено в дослідженнях В. Казарезова [1], Д. А. Селіхова [2], С. М. Сидельникова [3], М. С. Симонової [4], та ін., але загалом проблема залишається відкритою.

Автор запропонованої публікації ставить за мету проаналізувати зміст напрацювань Народи за головуванням В. Гурка, окресливши розуміння нею сутності аграрного питання в Російській імперії початку ХХ ст. та шляхів його вирішення.

Під впливом наростання селянської боротьби 3 листопада 1905 року Микола II підписав Маніфест [5, с. 463-464]. Ним проголошувалося зменшення викупних платежів селян із 1906 року на 50 %, а з 1907 року – припинення їхнього стягнення. Селянський банк зобов'язувався активніше допомагати селянам у придбанні землі. Селяни отримували кредити на вигідніших умовах. Держава додатково фінансувала Селянський банк.

Для узгодження цих та інших положень Маніфесту із чинним аграрним законодав-

ством Російської імперії 25 січня 1906 року було створено Наряду за головування В. Гурка (далі – Наряд В. Гурко). Перше, ніж проаналізувати зміст напрацювань цієї інституції, вважаємо за доцільне окреслити розуміння сутності аграрного питання та шляхів його вирішення В. Гурко. На наше переконання, це сприятиме глибшому розумінню сутності розробленого Нарядом В. Гурко законопроектів.

Наріжним каменем позиції заступника міністра внутрішніх справ у аграрній проблемі була теза про те, що під час проведення аграрної реформи неприпустимо керуватися прагненням задовольнити, хоча б і частково, прагнення селян і у такий спосіб зробити спробу припинити селянську революцію. На думку В. Гурко, аграрне питання в імперії потрібно розглядати поза загальним революційним контекстом. В іншому випадку революційна реальність не дозволить поставитися до нього «спокійно та об'єктивно». Очільник Наряди був глибоко переконаний у тому, що *«дивитися на нього (аграрне питання – автор) кризь заграви і дим сільських пожеж не можна»* [6, с. 5]. У таких судженнях, на наш погляд, є сенс. У такий спосіб чиновник прагнув відмежуватися від політичної кон'юнктури і осмислити аграрне питання як саме по собі, як проблему, що потребує вирішення загалом, як загальнодержавна проблема, а не лише у контексті селянської революції.

Примусове відчуження навіть окремих угідь від великого землеволодіння та їхній розподіл між малоземельними селянами, згідно з поглядами заступника міністра внутрішніх справ, не пом'якшить, а навпаки – загострить аграрну кризу. Примусове відчуження не є панацеєю ще й тому, що його застосування сформує у свідомості селян стійкий стереотип стосовно того, що завдяки погромам можна завжди досягти бажаного. Отже, він був упевнений, що зреалізувавши на практиці примусове відчуження влада продемонструє лише власне безсилля, чого категорично не варто робити за умов суспільно-політичних потрясінь, не вирішивши аграрної проблеми [6, с. 3].

Окрім негативного політичного ефекту додаткове наділення селян за рахунок відчужених у великих землевласників угідь не принесе властям і бажаного економічного результату, – вважав високопосадовець. По-перше, розміри наділів малоземельних селян максимально зможуть збільшитися менше, ніж на половину, отже все одно не становитимуть необхідного мінімуму, а тому будуть непридатними до інтенсивного господарювання. По-друге, примусове відчуження негативно вплине на розвиток крупних та середніх сільськогосподарських багатопрофільних комплексів, які не лише забезпечують ринок сільськогосподарською продукцією, а і є джерелом додаткових фінансових надходжень до селянських бюджетів. Втрата селянами заробітків, нехай і сезонних, негативно позначиться на їхніх і так скромних статках. По-третє, виникне загроза детоваризації сільськогосподарського виробництва. Його натуралізація зумовить втрату промисловістю ринку збуту своїх товарів, відповідно скорочення обсягів виробництва, безробіття тощо [6, с. 15-16].

У підсумку, зауважував В. Гурко, передача значної частини угідь великих землевласників селянам, тобто її дрібнення на невеликі володіння, не лише не покращить добробуту селян, а навпаки – посилить злидні. Такий спосіб вирішення аграрної проблеми призведе до повного економічного краху країни, знищить промисловість, зменшить торгівельний обіг, перетворить зовнішньоторговельний баланс країни у від'ємний. Примусове відчуження – юридично незаконне, економічно шкідливе, антисоціальне. *«Це не що інше, як стрижка всіх під одне лекало; зрівняння вниз, а не в гору ... Стане неможливим виокремлення окремих особистостей із селянського середовища, ... їхнє сходження соціально-економічними сходами»* [6, с. 17, 23].

Головна помилка прихильників додаткового наділення селян землею, на думку В. Гурка, полягає в їхньому прагненні рівномірно розподілити майнові багатства країни до їхнього нагромадження. Зусилля держави мають спрямовуватися в інше річище – дбати про зростання багатства країни, взятого у сукупності. Заступник міністра внутрішніх

справ у цьому контексті апелює до західного досвіду. Зокрема, зауважує, що потрібно прагнути до ефективного використання всієї робочої сили населення, незалежно від сфери її застосування: *«Отже, не забезпечення всіх нерухомим земельним майном, а забезпечення кожного роботою – ось чого варто досягти»*. У такий спосіб необхідно створити в Росії такий аграрний лад, який би зумовлював приріст народних багатств незалежно від їхнього рівномірного/нерівномірного розподілу та безземелля [6, с. 18, 20-21].

На перешкоді переходу общинників до інтенсивного господарювання буде рутинна, властива загалом селянському способу життя та господарювання. Тому державі у цьому процесі можна покладатися лише на окремих, найбільш підприємливих селян. У такому разі пріоритетними напрямами урядової аграрної політики, на переконання високопосадовця, повинні бути такі:

- по-перше, надання права кожному общиннику на виокремлення своєї ділянки з общинного землеволодіння у приватне;

- по-друге, спрощення порядку купівлі-продажу земель, що їм належать на засадах приватної власності, між селянами;

- по-третє, сприяння розвитку хутірського господарювання на відрубах. За умов послідовної реалізації на практиці окреслених заходів, проблема малоземелля зникне, виникне інше питання – забезпечення населення роботою [6, с. 21, 38, 54].

Вище означене, на думку В. Гурко, неспростовно засвідчує нагальну потребу боротьби держави із общиною. У своїй роботі *«Отрывочные мысли по аграрному вопросу»* він формулює принцип державної політики у цій сфері: *«Борьба з общиною за таких обставин є державною необхідністю»*. У цьому він був солідарним із С. Вітте, П. Столипіним, хоча по-іншому бачив аграрні перспективи Російської імперії.

У згаданій праці привертають особливу увагу судження її автора щодо сутності общини, общинного землеволодіння, їхньої природності стосовно селянського буття. Так, наприклад, заступник міністра внутрішніх справ наводить цікаві міркування, що відображають, на нашу думку, історіософські

погляди В. Гурко. Він переконаний, що общинне землекористування жодною мірою не стосується історичних особливостей російського народу, воно є лише первісним, примітивним способом використання земельних ресурсів. Первісність та примітивізм суперечать цивілізаційному землекористуванню. Протиріччя містяться у тому, що культура та община за своїм глибинним змістом – непримиренні антагоністи [6, с. 52]. Вищенаведені думки кардинально дисонували з позицією прихильників збереження общини, котрі доводили необхідність її подальшого існування *«відповідністю общини природності селянського буття»*, тим, що община – прадавня, історично сформована форма суспільної організованості російського народу.

Як не дивно, але за умов російської імперської дійсності початку ХХ ст. високопосадовець дозволяє собі й критику істеблішменту, до якого належав і він, зокрема, попередньої аграрної політики уряду, що спрямовувалася на збереження общини, її використання державою задля реалізації фіскальних функцій. В. Гурко таку опікунську аграрну політику влади називає *«державним соціалізмом»*: опіка властей над частиною населення, застережливі заходи щодо його непролетаризації на практиці перетворилася, з одного боку, на адміністративну сваволю, а з іншого – перешкоджає покращенню матеріальних статків економічно активним селянам. Заступник міністра внутрішніх справ закликав колег відмовитися від подібної політики, створити умови для розвитку приватної ініціативи. Пишучи про умови, насамперед він мав на увазі розробку відповідної законодавчої бази, зміст якої не суперечив наріжним принципам культури та цивілізації: не порушувати принципових законів, що є підґрунтям сучасного суспільного ладу – недоторканість життя та майна окремих громадян [6, с. 40].

Беручи до уваги ту обставину, що значну частку в сільськогосподарському виробництві Російської імперії посідало велике землеволодіння, що за своїм характером наближалось до латифундій, в якому домінувало екстенсивне господарювання, Володимир Йосифович вважав, що, дотримуючись принципу недоторканості

приватної власності, влада все ж таки має право вжити заходи і розподілити територію країни на такі окремі володіння, розміри яких найбільшою мірою сприяли б зростанню багатства держави. Засобом реалізації пропонованого він вважав запровадження прогресивного поземельного оподаткування. Прогресивний поземельний податок як природний економічний механізм змусив би великих землевласників, які господарювали екстенсивно, або здавати в оренду надлишки землеволодіння, або продавати бажаним розширити розміри власного землеволодіння. У такий спосіб в країні переважало б середнє землеволодіння, в якому домінувало інтенсивне господарювання.

Логічним висновком міркувань В. Гурко стала теза про те, що основне завдання нової аграрної політики уряду загалом, аграрної реформи зокрема – збільшення у структурі сільськогосподарського виробництва країни частки середнього землеволодіння як найбільш ефективного порівняно з дрібним та великим. Поширення в Російській імперії середнього землеволодіння з інтенсивним господарюванням сприятиме трансформації сільського господарства в сільськогосподарську промисловість. Лише такі радикальні зміни на селі, на переконання заступника Міністра внутрішніх справ, дозволять владі зберегти монархію, правлячу династію, а також створити «економічний міст» між малозаможними та заможними верствами російського імперського соціуму [6, с. 54, 32, 56-57].

Вищенаведене навряд чи дозволяє погодитися з критиками В. Гурко, зокрема з П. Мілюковим, у тому, що Володимир Йосифович інтереси чисельно незначної частини землевласників поставив над інтересами держави [7, с. 66]. Вважаємо, що заступник міністра внутрішніх справ саме і дбав про інтереси держави, правлячої династії, намагаючись узгодити їх із соціально-економічними викликами початку ХХ ст.

З'ясувавши погляди В. Гурко на сутність аграрного питання в Російській імперії, проаналізуємо роботу очолюваної ним наради, основний зміст запропонованих нею аграрних ініціатив. Діяльність Наради

В. Гурко тривала п'ять днів: 25, 27, 31 січня та 4, 7 лютого 1906 року. Було сформульовано узгоджене рішення. Воно стосувалося того, що для усунення усіх правових обмежень селян щодо їх наділів недостатньо простої кодифікації існуючого стосовно цього законодавства. Видання подібного закону через Державну Думу займе багато часу. Водночас позбавляти селян права розпоряджатися тривалий час своїм наділом члени Наради В. Гурко вважали несправедливим. У зв'язку з цим було визнано за доцільне запровадити необхідні зміни у чинному аграрному законодавстві, дозволивши окремим господарям вільно виходити зі складу общини та закріплювати свої наділи у приватну власність із виокремленням в одну ділянку з правом продажу без згоди общини.

Полеміку викликало питання щодо розмірів землі, яка закріплювалася у приватну власність після виходу селянина зі складу общини, в яких відбувалися переділи. Члени Наради розподілилися на два табори.

Перший – більшість. Вони вважали, що закріплювати у приватну власність за селянином потрібно стільки землі, скільки ним оброблялося, коли він перебував в общині. Такий механізм, на думку представників першого табору, хоча й не усуне соціальної нерівності між селянами, але й не порушить господарського укладу інших селян.

Їхні опоненти – другий табір – вважали по-іншому. На їхнє переконання, закріплення за селянами-вихідцями з общини землі у приватну власність за фактичним принципом призведе до насильного нищення общини. Свою позицію вони обґрунтовували тим, що після виходу з общини усіх, хто мав надлишки землі, позбавить подальшого сенсу проведення общинних переділів. Адже земельних резервів в общині не буде. Більше того, селяни-общинники втратять своє право і можливість розширити надільне землеволодіння, на що вони розраховували кожний раз під час земельних переділів. Зокрема, директор Департаменту державного земельного майна О. Ріттіх акцентував на тому, що община занадто багато значить для імперії. Вирішувати її долю без Державної Думи недоречно. Він пропонував запровадити

такий порядок, за якого «община могла б боротися за своє існування і вживати заходів проти розграбування її земель, не позбавляючи при цьому права бажаючих вийти з неї». Директор Департаменту державного земельного майна вніс пропозицію закріплювати за селянами-вихідцями їхній наділ у приватну власність по факту попереднього користування, але не пізніше трьох років після проведеного перерозподілу землі в общині.

Окрім того висловлювалися рекомендації стосовно безкоштовного закріплення за селянами-вихідцями з общини землі у приватну власність, включаючи наділи їхніх предків. Розмір закріплюваного виділу мала визначати община. У випадку розбіжностей чи спорів – суд. Однак такі міркування були відхилені.

У підсумку дискусії члени Народи В. Гурко прийняли узгоджений висновок. Його зміст зводився до такого. У тих общинах, де перерозподілу землі не проводилося упродовж 24 років, за селянами, що бажали вийти з общини, сплативши борги за викупними платежами, у приватну власність закріплюється вся надільна земля, що перебувала в його постійному користуванні. До уваги не бралися розміри орендованих угідь. У тих общинах, де перерозподіли землі були постійні, у приватну власність селян-вихідців із общини безкоштовно мав закріплюватися такий розмір землі, що відповідав складу селянської родини. Надлишки теж могли закріплюватися, за умови сплати селянином-вихідцем общині їхньої вартості. Також селянам-вихідцям дозволялося користуватися общинними випасами, сінокосами тощо на попередніх умовах.

Однак колеги В. Гурко певною мірою забюрократизували процедуру виходу селян із общини. Наприклад, вони вважали, що рішення общини про вихід із її складу селянина було законним, якщо за нього проголосувала більшість сільського сходу. У такий спосіб, традиційно, доля селянина залежала від волі общини. У випадку, коли упродовж місяця з моменту подання заяви про вихід із общини, рішення не приймається

або виникає непорозуміння між селянином та общиною, у приватну власність селянина-вихідця з общини наділ закріплює уповноважена у селянських справах повітова установа.

Дискусія у Народі В. Гурко розгорнулася навколо виділення укріплених за селянином-вихідцем із общини наділів в одному місці. Більшість – п'ятірка – вважала, можливим зведення наділу в одне місце. Однак на певних умовах. Вони були такими:

1. селянин повинен був сплатити викупні платежі;
2. відсутність боргів у селян надавала йому право вимагати від общини відведення йому ділянки, адекватній сумі виплати, в одному місці;
3. якщо община була не в змозі виконати право селянина, вона відшкодовувала йому суму, сплачену ним.

Спори, що виникали стосовно зведення наділу селянина-вихідця з общини в одне місце, розглядали повітові з'їзди.

Меншість – два члени Народи В. Гурко – на цю ситуацію дивилися по-іншому. Представляючи Міністерство юстиції, у своїх міркуваннях вони керувалися юридичною практикою. Двійка вважала, що виділення закріпленого за селянином-вихідцем із общини наділу в одне місце могло відбуватися у будь-який час за добровільною згодою общини та селянина-вихідця з неї. Якщо община не надавала такої згоди – лише під час найближчого у часі перерозподілу землі.

Д. Пестержецький та Г. Блосфельд наполягали на тому, що за відсутності добровільної згоди між общиною та селянином-вихідцем із неї, перша могла виділити наділ і на вимогу членів общини. У такому випадку селяни-вихідці з общини повинні були отримати рівноцінні з закріпленими ділянки або компенсувати селянину-вихідцю з общини його викупні платежі.

Були окреслені заходи для полегшення концентрації надільної землі у руках економічно заможних селян. Закріплені за ними наділи могли продаватися, здаватися в оренду як односельцям, так і представникам інших общин. Продаж землі здійснювався на

загальних підставах. Право власності на придбану землю могло підтверджуватися не тільки відповідними документами, а й рішеннями сільських сходів. Закріплену у приватну власність землю дозволялося продавати, закладати у заставу Селянському банку. Останній міг купувати закладені у ньому землі винятково для того, щоб надалі перепродувати їх селянам. Позички під закладені селянами приватні наділи видавалися лише для придбання селянами нових угідь.

Певною мірою обмежуючи права Селянського банку в операціях із землею, члени Народи В. Гурко були переконані, що у такий спосіб його діяльність буде справді корисною селянам. Керуючий Селянським банком думав по-іншому. Його не влаштувала нехай і позитивна, але дискримінація підшефної йому установи. На його переконання, потрібно викреслити цей пункт із проекту. Натомість він висловився за те, щоб чітко прописати правомочність банку в операціях із землею [8].

Отже, проектом, розробленим Народою В. Гурко, значно розширювалися права селян. Вони не були переобтяжені багаточисельними зобов'язаннями, які фактично унеможлилювали їхній вихід із общини, покращення матеріального становища селянських родин. Община серйозно обмежувалася у своїх повноваженнях, хоча і не скасовувалася. Найважливішими моментами, на нашу думку, у цьому законопроекті є таке.

По-перше, за селянином-вихідцем із общини земля закріплювалася у приватну власність.

По-друге, він отримував на неї тріаду майнових прав: володіти, користуватися, розпоряджатися.

По-третє, земля стала об'єктом ринкових відносин. Її можна було продавати, закладати тощо.

Попри ці та інші позитивні аспекти, законопроект не був позбавлений окремих недоліків. Зокрема, занадто бюрократизованою була схема закріплення за селянином-вихідцем із общини наділу в одному місці.

Загалом нарада справилася з покладеними на неї зобов'язаннями. Вона дала чітку та конкретну відповідь стосовно узгодження положень Маніфесту 3 листопада 1905 року із чинними законодавством про селян.

Законопроект Народи В. Гурко став об'єктом обговорення Державної ради 18 та 24 березня 1906 року. Представляв його С. Вітте. Він доводив доцільність прийняття законопроекту без участі Державної Думи, посилаючись на аргументи авторів законопроекту, з якими він цілковито погоджувався. Найвагомий аргумент прем'єра полягав у тому, що прийняття законопроекту Народи В. Гурко, по-перше, припинить антиурядові виступи селян, по-друге, селянських депутатів у Думі налаштує продержавницьки.

Консервативно мисляча більшість Державної ради провалила законопроект Народи В. Гурко. Ні аргументи С. Вітте, ні аргументи В. Гурко їх не переконали. Контраргументом було те, що запропоновані урядові заходи призведуть до *«докорінних змін у законодавстві про селянське землекористування»*. Законопроект може не відповідати думській концепції вирішення аграрного питання. На цьому може виникнути непорозуміння між Думою та урядом, що стане підґрунтям нестабільності державного аграрного курсу. Останнє є категорично небажаним, оскільки стане *«джерелом смуту в умах населення»* [9].

Таким чином, влада у котре відмовлялася від вирішення аграрного питання. Поведінка влади більше, ніж дивна. Маючи загалом помірковані проекти державних аграрних нововведень, в яких адекватно відображено інтереси селян та великих землевласників, на фоні селянської революції, правлячі кола імперії відтягували їхнє запровадження. Кожний раз знаходилися якісь другорядні, а часом геть нераціональні міркування, що зводили нанівець конструктивні аграрні законопроекти. Влада сподівалася невідомо на що. Очевидно, на те, що козаки нагайками розженуть селян і все залишиться без змін. У такий спосіб самою династією фактично пилявся стовбур – основа російської державності.

Джерела та література

1. Казарезов В. Крестьянский вопрос в России (конец XIX – первая четверть XX в.) / В. Казарезов. – Т. 1. – М. : Колос, 2000. – 472 с.
2. Селіхов Д. А. Аграрне законодавство царської Росії в Україні епохи капіталізму (II пол. XIX – поч. XX ст.) / Д. А. Селіхов : Дис... к.ю.н. – Х., 2002. – 210 с.
3. Сидельников С. М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С.М. Сидельников. – М. : Изд-во Московского университета, 1980. – 289 с.
4. Симонова М. С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции / М. С. Симонова. – М. : Наука, 1987. – 254 с.
5. Манифест «Об улучшении благосостояния и облегчении положения крестьянского населения» (3 ноября 1905) // Конец крепостничества в России (документы, письма, мемуары, статьи). – М. : Изд-во МГУ, 1994.
6. Гурко В. Отрывочные мысли по аграрному вопросу. – СПб., 1906. – 57 с.
7. Милуков П. Вторая Дума: Публицистическая хроника. 1907. – СПб. : Общественная польза, 1908. – 302 с.
8. РДА, ф. 1291, оп. 119, спр. 2, арк. 13-15.
9. РДА, ф. 1291, оп. 122, спр. 12, арк. 197-198.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Священко З. В., 2013

Дата надходження статті до редколегії 09.01.2013 р.